

EL TEMPS GUANYAT
MEMÒRIES D'UN MESTRE VALENCIÀ

Vicent Esteve Montalvà

El temps guanyat

Memòries d'un mestre valencià

institució
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació
VALÈNCIA, 2018

moment memorialística, 4

Collecció dirigida per

Xavier Serra

© Vicent Esteve Montalvà, 2018

© D'aquesta edició: Institució Alfons el Magnànim-CVEI
-Diputació de València, 2018

Disseny de la coberta i la sobrecoberta: Collage-no

Disseny de la collecció: Jaume Ortola

ISBN: 978-84-7822-759-4

Dipòsit legal: V. 1411-2018

Impressió: IMPREMTA
DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

A la meua néta, Violeta

PREFACI

Aquest llibre respon al consell d'una amiga. En veure'm jubilat, em va recomanar que escrivira les meues memòries. M'ho vaig pensar llargament. I sí, potser fóra bona idea, però atès que no sóc escriptor, necessitava una musa que m'inspirara, alhora que pogués imaginar-me-la com una lectora interessada. La musa havia de ser la meua néta, Violeta. A qui millor que a una néta li pot contar les seues històries un avi desenfeinat?

Després, quan va aparéixer la possibilitat que les memòries s'editaren, va sorgir la necessitat d'anar una mica més lluny del que a un avi li poguera abellir de contar. D'ací que el llibre s'eixamplara fins a convertir-se en les memòries d'un mestre. Unes memòries que abasten un llarg període de temps, des de l'escola franquista, que vaig conéixer com a alumne, fins l'escola actual en què, finalment, m'he jubilat. Un període de transformacions molt notables en tots els àmbits. Així, sóc un mestre que em vaig formar, inicialment, en la Transició, vaig viure l'esclat democràtic de l'Estatut d'Autonomia i de la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià, he conegut diverses reformes i contrareformes educatives, he participat en moviments socials i sindicals i, a la fi, m'he jubilat, el febrer de 2016, just quan l'esquerra guanyava les eleccions i es clausurava una etapa de vint anys de governs conservadors.

He gaudit escrivint aquestes memòries. També he patit alguna estona i, en ocasions, m'ha despertat a la nit la urgència d'escriure una idea fugissera. Tot ha estat a fi de bé, i en la

mesura que done una mica de llum sobre un ofici i un temps apassionants, em donaré per satisfet.

* * *

I ara només em resta expressar el meu agraïment a Pura Ferrer. No he pretés mai dominar els infinits matisos de la literatura. Per això ha tingut una importància cabdal la lectura contínua i vigilant que anava fent dels meus papers. Sense els seus consells i observacions no ho hauria vist clar. Una vegada més, m'ha protegit de mi mateix. Li agraïsc, també, el seu amor, que ha estat el meu recer.

Clara Esteve ha conduït l'escriptura, fermament i amablement, per la senda de la correcció. Ha fet també de lectora exigent, per tal d'esclarir el resultat d'entrebancs inconvenients que haurien fet menys fluïda la lectura. És un dels avantatges d'haver criat una periodista que és professora de llengua. I no és el més important. Li agraïsc, també, el seu amor, la meua alegria.

Sense saber-ho, Violeta Gandia Esteve m'ha incitat a escriure, i m'ha servit d'inspiració i de lectora imaginada. Li agraïsc, també, cada abraçada.

Rosa Roig està en l'origen del llibre: ella em va suggerir la idea i, sense que jo li ho demanara, es va capficar juntament amb Vicent Ferri a fer que volara tant com fóra possible. Tots dos han completat la tasca d'esporgar les branques seques en benefici dels lectors. Els agraïsc, també, la seua lleialtat.

Si el bagatge de la meua vida és engrescador, és perquè mai no he estat sol: he après en companyia, he treballat formant part de grups i col·lectius compromesos i esforçats, he conegut grans mestres i mantinc arrelades moltes amistats en totes les activitats que he emprés. Només des d'aquesta di-

menació col·lectiva, amb els sentiments tan positius que allotge al meu cor, he pogut escriure sobre ofici d'ensenyar, el meu ofici. Probablement, des d'una òptica esbiaixada, subjectiva, però sincera.

València, juliol de 2017 - dia de Reis de 2018

ELS MEUS PARES

Vaig ser un xiquet feliç. El meu pare, Vicent, i la meua mare, Vicenta, tenien moltes ganes de tindre un fill. Vaig nàixer a Alzira, el 19 de febrer de 1956. Alzira ja era aleshores una petita ciutat, la més gran de la Ribera. Alzira vol dir «l'illa», en àrab, i, en efecte, ho era del riu Xúquer, el «devastador», anomenat així per les riuades amb què, històricament, ha assolat camps i viles. Però, alhora, aquest corrent de vida i civilització també ha creat un territori on, amb les esforçades mans de llauradors i llauradores, el talent comercial, la meticulositat artesana i la petita i agosarada indústria, s'ha forjat un bell país, ubèrrim, aparentment amable i irreversiblement trastocat per l'esfereïdora embranzida turística delerosa de la mar.

La conquesta de la ciutat pel rei En Jaume el dia de Sant Silvestre de 1242 assenyala l'inici de la mena de gent que som i de la llengua que parlem. La cobejada ciutat andalusí, «lloc bo i notable, i dels millors que hi havia al Regne de València», segons consta al *Llibre dels fets*, ha estat també bellament cantada pel poeta Vicent Andrés Estellés, des del dolor dels vençuts, al *Llibre d'Alzira*.

Fores, ciutat, com una enamorada,
com una amant que escalfaves les hores
del rei al llit, o a la finestra el veies.
Fores, ciutat, com flor en un pitxer.

La meua mare m'ha contat moltes vegades que va estar tres dies de part. Jo tardava a eixir, segurament, perquè pesava més de quatre quilos. El pare deia que, en el moment de nàixer, les meues mans eren tan grans que li feien por: «Quines bufetades arrearà, el xicon!», deia de broma. Cal saber què, aleshores, les dones parien a casa, gairebé mai anaven a l'hospital. La veritat és que n'hi havia pocs, d'hospitals. La comare, que era la dona que sabia ajudar perquè els xiquets nasquen, anava a casa de les dones quan arribava el dia del part. Ella sola, sense el metge.

La setmana que jo vaig nàixer va fer tant de fred que no solament es gelaren les collites, sobretot, de taronges. També es gelaren molts arbres i els hagueren d'arrancar i plantar-ne de nous. Fruits i arbres es quedaren com glaçons de gel! Com si la comarca s'hagués convertit en un gran congelador. S'enregistraren set graus sota zero a la ciutat de València, i van arribar als díhuit graus negatius a Vilafranca. Aquest fet tingué molta importància per a la meua família, perquè les persones que treballaven al camp es van quedar sense feina, i els propietaris sense la seua forma de viure: no va quedar fruita ni verdura per collir i vendre! Aleshores, al nostre país, la majoria de les persones treballaven al camp. Per tant, molta gent, en perdre la feina, va conèixer la pobresa. És això el que li va passar a la meua família, ja que el meu pare era collidor de taronges i la meua mare les encaixava en un magatzem.

Sense taronges, aquell desastrós febrer, amb tant de fred, va ser la causa que el meu pare haguera de marxar a França quan va arribar l'estiu, per collir allí la fruita que no n'hi havia ací i poder guanyar els diners necessaris per viure. Encara passaria algun temps abans que el camp valencià tornara, a poc a poc, a la normalitat. Aquell any va ser la primera vegada que el meu pare va haver de marxar a l'estranger. Però

després hi aniria moltes vegades, perquè les taronges s'acaben quan arriba l'estiu. De vegades, també hi anava la meua mare.

El mateix feien moltíssimes persones, i no només del País Valencià, també d'Andalusia, Galícia, Castella, Múrcia i Aragó. A França, Alemanya o Suïssa, marxaven molts treballadors i treballadores. Joves que cercaven en la prosperitat d'aquells països d'Europa un futur millor que el que tenien a casa. Moltes persones s'hi quedaren a viure per sempre, d'altres tornaren quan es jubilaren. Els meus pares només hi anaven a la temporada de la fruita estiuenca i a la verema de setembre. Viatjaven en tren, sempre acompanyats de milers i milers de valencians que feien el mateix.

Sempre he pensat que els meus pares eren molt forts, perquè eren molt resistents, molt valents, no s'acovardien mai davant les dificultats. Potser estaven molt ben preparats, des de petits, perquè la seua vida va ser molt dura. Hi puc contar algunes coses al respecte.

Corria l'any 1931 quan la meua mare va nàixer a Alzira. De ben menuda acompanyava el seu pare, a la muntanya, per arreplegar llenya i vendre-la a d'altres persones. Qualsevol pot imaginar com era aquesta feina de feixuga. Carregaven la llenya a l'esquena. La llenya, aleshores, era el combustible que s'usava a les cases com a calefacció, a la llar, i també per cuinar. A més, quan la mare es va fer una mica més gran, els seus pares van decidir que treballara de criada, malgrat que encara era una xiqueta. D'això se'n deia aleshores «estar en amo». Crec que l'expressió ja ho diu tot. Treballava tenint cura dels xiquets de la casa, encara que ella també era una xiqueta, i, a canvi, li donaven algunes monedes i l'alimentaven.

Els meus avis eren pobres, de manera que si altres els alimentaven la filla, molt millor. Van tindre quatre filles, la mare i les meues ties: Carme, Consol i Lola. Les ties també van «es-

tar en amo» de ben jovenetes. La mare m'ha contat que van passar fam, que molts dies només menjaven els moniatos que espigolaven del camp, perquè no n'hi havia cap altra cosa. Així, tenir cura dels fills de les famílies benestants era l'única manera d'alimentar-se cada dia, perquè el seu pare, el meu avi Vicent, treballava ben poc. M'han contat que no li agradava massa el treball, i les persones que li havien de donar feina ho sabien. Certament, jo també crec que el meu avi no es preocupava massa per ningú. No recorde que em donara un bes mai de la vida, i era home de poques paraules, i encara, la major part de les que deia eren perquè el deixàrem tranquil.

Com que acompanyava el seu pare a la muntanya, primer, i després treballava de criada, la meua mare no pogué anar a escola. No sabia ni llegir ni escriure. Mai no en va aprendre.

Encara afegiré unes anècdotes més sobre els seus anys d'infantesa. Ella va nèixer el novembre de 1931, això és, uns mesos després de proclamar-se la Segona República. La República era la gran esperança dels pobres, perquè prometia terres, educació i llibertats. Però, el 1936, Francisco Franco volgué enderrocar aquell govern, amb la complicitat d'una bona part de l'exèrcit i el suport de l'església catòlica i els més rics del país. Com que no va aconseguir fer-se amb el poder amb la rapidesa que esperava, aquell colp de força provocà una guerra. Una guerra que durà tres anys i que va acabar amb el govern democràtic de la República. Així, els meus pares i els meus avis van viure aquella guerra.

La mare m'ha contat moltes vegades que ella era molt menuda quan els avions italians que ajudaven l'exèrcit de Franco van bombardejar Alzira i d'altres pobles de la comarca. El seu pare, aleshores, era al front de guerra, combatent en l'exèrcit republicà. Ella i les seues germanes vivien amb la meua àvia Carme a un hort, fora de la ciutat. Algunes nits passava per

allí «La Pava», que es com deien a l'avió que les esglaiava tant. En sentir-lo volar, la meua mare agafava al braç la seua germaneta Consol, que era la més menuda, i eixien corrents de casa, per amagar-se sota les branques dels tarongers, perquè als pilots dels avions només els interessava tirar bombes sobre les cases, que és on pensaven que estarien les persones. La mare tenia set anys! Va ser als mesos d'abril i juny de 1938. I jo, avui, no puc estar-me'n de veure-la a ella i a les seues germanes corrent cap als tarongers.

Quan la meua mare es va convertir en un dona jove, va deixar d'«estar en amo» i va començar a treballar en un magatzem de taronges, com a «encaixadora». Això va ser només casar-se, just quan es va quedar embarassada de mi. Les «encaixadores» posaven les taronges a dins d'unes caixes de fusta, després de triar les més lluentes i bones. Una vegada ben amanides, els amos del magatzem venien les caixes als mercats i les botigues de tot l'Estat, i a d'altres països d'Europa. D'Alzira, n'èixien molts camions i molts trens cada dia, carregats de taronges. És una feina molt pesada, perquè les dones no es poden moure del lloc on són i estan dempeus tot el dia. Això sense comptar que les taronges són un fruit de l'hivern i que als magatzems no hi ha calefacció i les portes són sempre obertes de bat a bat. Les dones s'esborronaven de fred, de manera que, de vegades, s'emportaven termos amb café calent al magatzem, per poder suportar-ho millor.

I ara hem de sumar que, com totes les dones, a més de treballar fora de casa, la mare criava els fills i feia totes les feines de casa. La recorde fregant el terra de casa a les cinc del matí, perquè havia d'entrar a treballar a les sis. Després, agafava la seua petita moto, una Vespino, i ben abrigada, desafiant el fred i la son, corria cap al magatzem. A la una, a dinar a casa. I a les dues i mitja se'n tornava a anar i no plegava fins a les

set o les huit, o l'hora que calguera... La meua mare sempre ha tingut un caràcter fort, una voluntat i unes opinions inflexibles, en un cos sòlid i disciplinat. El seu rostre, ample i bru, també està disposat a somriure, si és el cas. El temps l'ha endolcit, continua exigent, però tolera millor les contrarietats: s'ha fet a tot. La seua honradesa és de pedra picada. Ella, i no el meu pare, era a qui jo demanava el que volia, i a qui havia de convèncer per fer el que desitjava. Ella em feia els jerseis per passar l'hivern, tot i que, de vegades, li demanava coses ben difícils. No sé com podia fer-ho tot.

El meu pare, que tenia cinc anys més que ella, no tingué una infantesa molt millor, tot i que vull pensar que potser ho fóra una mica més, perquè ell sí que va aprendre a llegir i escriure. Però de ben menut també treballava. Per exemple, sé que venia papes pel carrer: «*Papero! El paperoooo!*» Anava cridant perquè la gent li'n comprara. Crec que va poder anar un temps breu a una escola rural que hi havia al Forn de Carascosa, un petit nucli de cases a prop de l'hort on vivia amb els seus pares, en algunes de les quals hi havia qui donava serveis bàsics als hortolans que vivien en aquesta partida del terme d'Alzira –d'ací la referència a un forn. També hi havia una petita ermita on feien missa el diumenge.

Malgrat haver-se criat en aquest entorn, al meu pare li agradava molt llegir. Llegia de tot: diaris, revistes o llibres. I també li agradava molt el cinema, com a mi. Aquell interès per la lectura el va mantenir amb el temps. Recorde que quan podia comprava el diari *7 Fechas* i la revista *Triunfo*, al quiosc que hi havia a tocar del pont de Sant Bernat. Quan es va jubilar, anava a la biblioteca de La Gallera d'Alzira, a llegir el diari.

Era nascut a Andalusia, a un poble que es diu Lora del Río. El meu avi patern, que era nascut a Alzira, va anar de

ben jove a plantar arròs a la ribera del riu Guadalquivir. Els llauradors valencians ho sabien fer molt bé, això, perquè feia molts anys, segles podríem dir, que es plantava arròs al País Valencià, especialment al voltant de l'Albufera, però també a la comarca de la Ribera. Ara només n'hi ha a Sueca, Sollana i Silla, però aleshores també hi havia a Alzira molta marjal, que és com es diuen els terrenys propicis al conreu de l'arròs.

El meu avi, per tant, mentre vivia a Lora del Río, va conèixer una dona i es va casar amb ella: la meua àvia Setefillas, un nom estrany per a nosaltres, però molt comú en aquell poble andalús. Van tindre quatre fills, el major era el meu pare, i la resta, el meu oncle Antoni i les meues ties *Fillita* (Setefillas) i Teresa. Quan mon pare tenia set anys, tota la família van vindre a Alzira, d'on uns anys abans havia eixit el meu avi tot sol. I es posaren a viure en un hort, fora del poble, en una casa de camp voltada de tarongers. Com he dit, el meu pare encara va anar algun temps a l'escola, però molt poc, abans de posar-se a treballar al camp. Pel que sé, una vegada instal·lats a Alzira, la llengua de la família era el valencià, si es tractava de parlar amb el pare, i el castellà, si es parlava amb la mare. I així s'entenien i anaven fent.

Quan ja era un jove responsable, el meu pare es va convertir en el zelador d'aquell hort de tarongers on vivia. S'encarregava de regar els camps amb l'aigua del pou. Un zelador repartia l'aigua a cada camp, en el moment adequat, especialment a l'estiu, quan plou menys, per tal que els tarongers es mantingueren sans i la collita fóra abundant i de bona qualitat. Repartir l'aigua, fer que arribe a cada taronger, és un treball que requereix experiència, perquè per aconseguir que l'aigua que ix del pou pugua arribar a tot arreu, s'ha de conduir amb paciència per una xarxa de canalitzacions i regadores,

donar-li pas o barrar-li'l, quan el camp ja està ben amerat, quan la terra ha fet saó. Les conduccions de l'aigua són com una xarxa de camins i carreteres que arriben a tot arreu. A l'estiu, a més, el regador es posa dins la regadora, generalment, de terra, per on corre l'aigua, de manera que li banya els peus fins els turmells: una sensació ben agradable, augmentada pel tacte tou del fang.

De vegades, calia regar per la nit, perquè el torn de repartiment de l'aigua per a cada camp així ho requeria. Aleshores, el pare usava una llanterna per comprovar que l'aigua arribava fins a la fi de cada camp –de cada taula del camp– abans de tancar el pas de l'aigua i dirigir-la cap a un altre lloc. D'aquesta manera de regar, se'n deia «regar a manta», és a dir, cobrir la terra d'un mantell d'aigua que li proporcione la humitat necessària. Era estiu, i la frescor de la nit, combinada amb la de l'aigua, a més del silenci amenitzat per la xerrameca dels grills i l'olor de la terra mullada, s'agraïen. És tracta d'una feina que no vol cap pressa, perquè l'aigua va amerant cada taula de camp de manera pausada. No puc imaginar un moment de la jornada més tranquil.

Tot això, de ben jove, perquè la major part de la seua vida va ser collidor. I cap de quadrilla. Val a dir, per tant, que comptava amb la confiança de l'empresa per contractar uns altres homes i deixar la feina ben enllestida. L'empresa que jo vaig conèixer era la Fesa, supose que era l'acrònim de Frutos de España, S.A., perquè els empresaris del país tampoc no tenien més imaginació. Entre els collidors corria la dita «si treballes per a la Fesa, matinet i de pressa». En aquella època, com més taronges collien, més cobraven, i com més de pressa feien la feina, més aviat acabaven. D'això, se'n diu «anar a destall». Òbviament, aquesta manera de treballar anava en perjudici dels homes més vells o menys destres, perquè la co-

lla no els volia com a companys de feina. I tot es resolia a la plaça, quan el cap de quadrilla hi anava a llogar els homes que necessitava per al dia següent. Un mercat de persones, això és el que sembla que era.

De ben jove, el pare va començar en uns altres magatzems de taronja. Als anys 50, amb condicions de treball més favorables. Per exemple: arribats al camp els collidors, si començava a ploure, tornaven a casa i cobraven el jornal encara que no hagueren agafat ni una taronja. I si treballaven el diumenge, perquè li interessava al comerciant, cobraven el doble. Això es va acabar ben aviat. Però, en temps de postguerra, el govern de Franco aplicava algunes polítiques paternalistes, per convèncer els treballadors que la unitat amb els empresaris era la millor política per fer un país més fort i, sobretot, molt diferent a la resta d'Europa. No tenien gens de llibertat i, així, pretenia convèncer-los que tampoc no els en calia.

El meu pare va ser un home pacient, de poques paraules i menys efusions, però patia la meua absència quan deixava d'anar per casa una temporada. Aleshores, es queixava a la meua mare, però no a mi. No li mancava sensibilitat, al contrari. Però la meua confident era la mare i no ell. Ell era per conversar sobre les coses «públiques». No sé quan es va afiliar al Partit Comunista d'Espanya, però no m'ho va dir. Discreció o respecte a les meues idees? El cas és que jo també militava en un altre partit comunista, i tampoc no li ho vaig dir. No volia preocupar-lo. De la mateixa alçada que la mare, el seu cos s'havia fet a la mida de la feina. Sempre va tindre més força que jo, fins que va emmalaltir. Se'n va anar com va viure, sense queixar-se. Sempre he lamentat no dir-li quant l'estimava. Un mestre em va fer mestre i el meu pare em va fer com sóc, o això m'agrada pensar.

Els meus pares van ser com uns atletes de la vida. Van superar moltes dificultats i la seua vida va ser dura la major part del temps, almenys fins que ens van veure ja criats, a la meua germana i a mi, i vam formar la nostra pròpia família. «Gent de ribera, gent feinera», diu el refrany.

ELS PRIMERS ANYS

Recorde molt bé que, a l'estiu, vivíem a l'hort, però a l'hivern, els meus pares i jo vivíem a casa dels avis materns, al carrer Santa Anna, número 49, a Alzira. Es tractava d'una casa petita i humil. Quants records d'aquella casa! La llar a l'hivern, el corral a l'estiu, sopar prenent la fresca a la porta de casa, com moltes famílies.

L'hivern de 1960 va nevar. Passa poques vegades a Alzira, o a València. La nevada era tan estranya, tan increïble, que va produir una alegria immensa entre el veïnat. Als xiquets ens devia semblar que plovia gelat en lloc de neu, perquè recorde que me'n posaren una mica en un plat i l'amaniren amb canyella i sucre perquè me la menjara.

En aquella casa, hi vivíem una família o dues, segons com es mire: els meus avis, Carme i Vicent, amb les seues filles solteres, i els meus pares, la meua germana i jo. Només hi havia tres dormitoris, a la planta de dalt, però hi cabíem tots. Això sí: com les sardines en una llauna. Els meus avis dormien a l'habitació principal, que donava al carrer. Els meus pares, a l'habitació que donava a la pallissa, una mena de corredor ample. I les meues ties, la meua germana i jo, a l'habitació d'enmig. Jo dormia en un llit amb la tia Consol i la meua germana amb la tia Lola. Dos a cada llit, fins que elles es van casar i marxaren.

A més, a la planta baixa, hi havia un estable, on el meu avi criava un bou per vendre'l engreixat. A l'estable, també hi havia el comú, i una gàbia per criar conills. No hi havia lavabo

ni dutxa. A més, allí dormia el gos, el Quin, un animal de mida mitjana, amb un espès pèl blanc, tan bonic com ferotge, que sempre acompanyava al camp el meu avi, tots dos, amo i gos, en bicicleta. El gos tenia compte de la bicicleta i del saquet amb l'esmorzar, mentre el meu avi birbava. Jo crec que no feia res més que birbar, perquè sempre portava enganxada la birbadora a la bicicleta, igual que l'estiba d'espert i la botija. A l'hora de dinar, a casa.

El corral estava, en part, a cel obert, de manera que quan anàvem al comú hi havia risc de mullar-se. El que era segur, però, era el fred que s'hi passava a l'hivern. Perquè al corral hi havia la cuina, en la part que tenia sostre, i un pou d'on podíem traure aigua, sempre fresca. Amb el temps, el pou es va assecar, perquè a mesura que consumia aigua i més aigua la població, el riu subterrani va desaparèixer. El foguer per cuinar era molt petit, d'un sol foc, i funcionava amb petroli. I com que no hi havia nevera ni frigorífic, usàvem un rebost i una carnera per guardar els aliments. A la carnera, feta de fusta i de tela metàl·lica, amb un enreixat molt fi, hi passava l'aire, però no hi entraven les mosques. La penjàvem del sostre amb una corriola, per poder pujar-la i baixar-la, i allí es guardava la carn i el companatge. La sobrassada mallorquina era el meu berenar preferit. Els aliments no es podien guardar molts dies, perquè es feien malbé. Per tant, calia anar a comprar sovint.

De la intendència, s'encarregaven les dones. I com! No sols anaven a comprar cada dia, cuinaven o portaven la cassola al forn –a casa no n'hi havia, de forn. Segons l'època de l'any, pastaven mones de pasqua o coques de *reganyà*, que també portaven al forn en una post. Feien mandonguilles d'abadejo i arnadí de moniato i carabassa per Quaresma. Posaven grans de raïm ben grossos en aiguarent, per obsequiar les visites.

O, fins i tot, improvisaven una geladora manual i feien aigua-llimó: en una gaveta de zinc plena de gel adobat amb sal, col·locaven al centre un pot cilíndric ben alt, també de zinc, on es dipositava una barreja d'aigua, sucre, llima i canyella, i a rodar-lo rítmicament, fins que, al cap d'una estona, la mescla havia quallat.

No obstant, la feina més feixuga potser era fer la bugada. Sense rentadora, la roba bruta, i ben bruta d'anar al camp, llençols i bolquers en època de criar, tot es rentava a mà. L'endreça personal es limitava al següent: a les criatures, ens rentaven cara, cames i braços cada dia, amb esponja o maneta, però deixaven la resta del cos per al dissabte. Quan arribava el dia, calfaven aigua i ens posaven dins d'una gaveta, dempeus, i ens rentaven de dalt a baix. Recorde que la meua germana va caure a dintre quan només acabaven de posar l'aigua bullint i es va escaldar bona part del cos. Allò ens va espantar. Molts dies la vam haver de curar, però es va restablir completament i sempre ha lluit una pell bruna, caribenya i saludable.

Els homes, però, se'n desenteniaven, d'aquestes feines tan necessàries. No feien res a casa, tot i que vaig veure moltes vegades que aquells homes sabien fer una mica de tot amb les mans. Els de casa meua treballaven al camp, però podien arreglar la bicicleta o fer de paleta sense problemes. Quantes vegades vaig veure com el meu avi s'enfilava a la teulada per reparar alguna gotera que el vent o els pardals havien causat. Tampoc venia ningú a pintar la façana de casa: es feia calç en una gerra i semblanquinava en arribar la primavera. Això deixava la casa neta i les parets desinfectades. Eren temps d'autarquia: el país s'apanyava amb el que tenia i les famílies, també.

En passar uns anys, recorde que els meus avis van comprar una nevera de gel, una mena d'armari on es posava una peça de gel molt gran per refrescar els aliments i l'aigua de beure.